

HistoRisu

Historie śmiechu / śmiech [w] historii

PRACE
NAUKOWE

UNIWERSYTETU
ŚLĄSKIEGO
W KATOWICACH

NR 3449

HistoRisus

Historie śmiechu / śmiech [w] historii

pod redakcją

Rafała Borysławskiego, Justyny Jajszczok, Jakuba Wolffa, Alicji Bemben

Redaktor serii: Historia Literatur Obcych
Magdalena Wandzioch

Recenzent
Andrzej Wicher

Spis treści

Wstęp / 7

Edyta Gryksa

Etiamsi cupimus risum tenere non possumus. Śmiech w kulturze starożytnego Rzymu / 11

Agata Sowińska

Chichot (z) antyku: komizm zwrotów rubasznych a komizm sytuacyjny / 21

Justyna Jajszczok

Zwierzęce metafory jako źródło humoru w *Samotni* Karola Dickensa / 31

Andrzej Tichomirow

Pomiędzy horrorem a śmiesznością: „zachodnioruskie” utwory inspirowane Powstaniem Styczniowym / 41

Jacek Mydla

Horror czy kpina? Groza, humor i demony przeszłości w opowieściach niesamowitych M.R. Jamesa / 57

Paweł Graf

Futuryści się śmieją / 69

Agnieszka Kania

Marian Hemar – mistrz kabaretu. Działalność satyryczna artysty w II Rzeczypospolitej / 85

Wojciech Cedro

Karykaturalny obraz kapitalisty (imperialisty), popa, kułaka i... Polaka w radzieckich animowanych filmach propagandowych / 99

Maciej Białous

Był sobie Polak, Żyd i Niemiec... Wizerunek Polaków i stosunków polsko-żydowskich w amerykańskich komediach wojennych / 111

Marta Kaprzyk

Ten śmieszny gwałt. O komediowości kina Pedra Almodóvara / 125

Olga Lewandowska

Groteskowa wizja rzeczywistości w pieśniach Włodzimierza Wysockiego i Jacka Kaczmarskiego / **137**

Ewa Róża Janion

Armia Czerwona jako dobrotliwi kanibale. O funkcjach komizmu w *Rozejmie* Primo Leviiego / **151**

Małgorzata Skowrońska

O żartach z poważnych spraw. Narracja w powieściach graficznych: *The Essential. Dykes to Watch Out For*, *Fun Home* oraz *Jesteś moją matką?* autorstwa Alison Bechdel / **165**

Alicja Bemben

Kapciuszek, czyli dlaczego historię piszą cwaniaki / **173**

Noty o autorach / **183**

Wstęp

Tragiczne paryskie wydarzenia związane z zamachem na redakcję satyrycznego pisma „Charlie Hebdo” w styczniu 2015 roku brutalnie przypomniały nam wszystkim, że to, co wiąże się ze śmiechem, może być dramatycznie poważne. Tak jak śmiech potrafi łączyć, potrafi też dzielić, tak jak potrafi wyzwalać, potrafi niszczyć. Rzadko która z ludzkich reakcji zawiera tyle przeciwieństw i niesie ze sobą tyle ambiwalentnych znaczeń tak silnie nacechowanych obyczajowo. To, w jaki sposób, kiedy i z czego się śmiejemy, określa nas niezwykle mocno i w sposób szczególny buduje nie tylko relacje międzyludzkie, ale i tworzy hierarchie władzy i zależności. Choć śmiech przynosi uwolnienie emocji, odnowę i radość, może być również tryumfujący, sardoniczny i drwiący, pogardliwy i transgresyjny, historyczny i szalony, groźny i stłumiony. Jak niewiele zjawisk społecznych potrafi być wiążący i kulturowo określający – nie zawsze możemy się śmiać, gdy mamy na to ochotę, co więcej, bywa, że śmiejemy się z rzeczy, które dla przedstawicieli innych kultur wcale nie byłyby śmieszne, a nasz śmiech z tych zjawisk uznany by został za śmiertelnie obraźliwy. Śmiech jako dyskurs kulturowy może zatem być zabawny sam w sobie, ale też bardzo poważny. W tym miejscu warto przypomnieć stwierdzenie Johana Huizingi z jego kanonicznego opracowania dotyczącego zabawy jako źródła kultury: „przeciwstawność zabawa–powaga jest stale chwiejna. [...] Zabawa przekształca się w powagę, powaga zaś w zabawę”¹. Podobnie rzecz się ma ze śmiechem, w którego różnorodnej naturze powaga i śmieszność są ze sobą splecione. Parafrazując tytuł Huizingi, można uznać – nie bez podstaw – że również śmiech jest źródłem kultury, a *homo ludens* Huizingi nie byłby sobą, gdyby jednocześnie nie był arystotelesowskim *homo ridens*. Już dla Arystotelesa śmiech jest cechą immanentnie ludzką, co więcej, jest on dla niego cechą odróżniającą ludzi od innych zwierząt, ponieważ człowiek jest „zwierzęciem racjonalnym, śmiertelnym, żyjącym

---

¹ J. HUIZINGA: *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*. Tłum. M. KURECKA, W. WIRPSZA. Warszawa 2007, s. 22.

na łądzie, dwunożnym, zdolnym do śmiechu: żadne bowiem zwierzę prócz człowieka nie śmieje się².

Tom *HistoRisus. Historie śmiechu / śmiech [w] historii* jest zbiorem tekstów powstałych z fascynacji mnogością i wagą ról śmiechu w kulturze. Spotykają się w nich różne tropy śmiechu i różne jego literackie i kulturowe odwzorowania, od antyku do współczesności. Wspólnym celem książki jest porównawcze przyjrzenie się rolom oraz znaczeniom śmiechu i śmieszności w historii, kulturze i literaturze europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem: śmieszności w historii, śmiechu jako narzędzia manipulacji, miejsca i wieloznaczności śmiechu w tekstach historycznych i literackich, karnawałowości w historii i historii karnawałowości, elementu zabawy w historii i literaturze, historii jako zbiorowej hysterii, elementu szaleństwa, paranoiczności i maniakałności w tekstach historycznych i literackich, komedii, farsy, groteski i ironii w historii i literaturze oraz szeroko rozumianych teoretycznych, filozoficznych i psychologicznych aspektów śmiechu. Artykuły w tomie są rozmieszczone chronologicznie.

Książkę niniejszą otwierają dwa teksty traktujące o śmiechu w łacińskiej kulturze antycznej. Edyta Gryksa dokonuje przeglądu terminów opisujących różne rodzaje śmiechu i kontekstów, w jakich używają ich Owidiusz, Cyceron, Terencjusz i Horacy. Agata Sowińska natomiast analizuje najnowszy polski przekład jednego z najbardziej obrazoburczych poetów rzymskiego antyku, Katullusa, słynącego z rubasznosci i humoru rynsztokowego. Oba teksty zaskakują aktualnością antycznych znaczeń śmiechu w świecie współczesnej polityki i swoiście pojmowanego humoru.

Kolejne teksty tomu skupiają się już na kulturze nowoczesnej i ponowoczesnej. Justyna Jajszcok zabiera nas na wędrówkę śladami humoru opartego na metaforach odwołujących się do zwierząt w *Samotni* Charlesa Dickensa. Powieść ta skrzy się rodzajem humoru, którego odległymi źródłami są m.in. starożytne *Bajki* Ezopa. Tekst Andrzeja Tichomirowa pozostaje w wieku XIX, ale przenosi nas do Europy Wschodniej po Powstaniu Styczniowym. Bazując na aparacie historyczno-socjologicznym, autor bada mniej znane, a szczególnie ciekawe dla studiów nad Polską okresu rozbiorów publikacje satyryczne wykorzystujące antypolskie, antykatolickie i antysemickie stereotypy do konstruowania obrazu Rosji i kultury rosyjskiej jako kultury odrębnej i osaczonej przez wrogie elementy. Jacek Mydła powraca swoim tekstem do literatury angielskiej epoki późno- i postwiktorianańskiej, łącząc grozę i niesamowitość, cechujące opowiadania o duchach autorstwa M.R. Jamesa, z humorem, i zastanawiając się, do jakiego stopnia u Jamesa można mówić o zasadzie niesamowitości opartej na elementach satyrycznych i ironicznym. Paweł Graf przenosi dyskusję o śmiechu w okres nowoczesności i futuryzmu, podejmując kwestię absurdałnego humoru w tekstach rosyjskich i polskich futurystów. Śmiech jawi się tam jako emblemat nowoczesnego zerwania ze skostniałą tradycją i jako prześmiewczy bunt, w zamyśle swym przynoszący wyzwolenie. To, co zapoczą-

² ARYSTOTELES: *O częściach zwierząt*. Tłum. P. SIWEK. Warszawa 1977, s. 112.

kowali futuryści, kontynuowane było przez polski kabaret okresu międzywojnia, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Marian Hemar. O nim i o kabarecie z czasów II Rzeczypospolitej traktuje artykuł Agnieszki Kani, lokujący Hemara w szerszym kontekście przedwojennej polskiej satyry. Niejako odwróceniem tego tematu jest tekst Wojciecha Cedry, w którym autor analizuje satyryczne wyobrażenia wrogów ludu, m.in. kapitalisty i Polaka, w radzieckich propagandowych filmach animowanych. Humor i groteska w służbie ideologii przybierają tu jedne z bardziej wyrazistych form. Kolejny artykuł również traktuje o humorze w wydaniu filmowym. Maciej Białous pisze w nim o wizerunku Polaków i stosunkach polsko-żydowskich w amerykańskich komediach wojennych. Tematykę śmieszności w kinie podejmuje też Marta Kaprzyk, omawiając komediowe aspekty oraz funkcje śmieszności i groteski w filmach Pedra Almodóvara. Groteskowością systemu komunistycznego i karykaturalnymi aspektami socjalistycznej rzeczywistości zajęła się Olga Lewandowska w tekście porównującym groteskę w pieśniach Włodzimierza Wysockiego i Jacka Kaczmarskiego. Śmiech przemieszany jest w nich z grozą, a niosąc wolność, łączy się ze zniewoleniem, które wyśmiewa. Ewa Róża Janion zwraca uwagę na podobne ujęcie realiów panujących w sowieckiej Rosji w powieści *Rozejm* Primo Leviego. Karnawałowy obraz przerażających absurdów tego kraju staje się przeciwważą dla cierpień doznanych przez autora. O „żartach ze spraw poważnych” traktuje z kolei artykuł Małgorzaty Skowrońskiej. Autorka odczytuje w nim role śmieszności w częściowo autobiograficznych powieściach rysunkowych Alison Bechdel, opowiadających m.in. o kwestiach tożsamości płciowej i homoseksualnego samookreślenia. Tom zamyka ironizująca analiza *Kapciuszka*, prześmiewczej antybaśni Marcina Wolskiego, w której Alicja Bemben widzi metaforę tworzenia historii.

Wszystkie teksty tworzące *HistoRisus* przypominają jednocześnie, że historia śmiechu w kulturze zachodniej to również historia prób jego tłumienia i zamykania w ramach, które tak dobrze określają bachtinowskie kategorie karnawałowości. Od *Etyki nikomachejskiej* Arystotelesa i *Państwa Bożego* św. Augustyna po współczesne karykatury polityczne, śmiech budził i budzi grozę i oburzenie osób widzących w nim zagrożenie dla ustalonego porządku. Śmiech zatem niósł i niesie ze sobą wartość prometejską, przed czym w *Imieniu róży* Umberto Eco przewrotnie ostrzega niewidomy mnich Jorge z Burgos, bibliotekarz strzegący jedyne egzemplarza zaginionej drugiej księgi *Poetyki* Arystotelesa, rzekomo omawiającej naturę komedii:

z tej księgi mogłaby wystrzelić lucyferska iskra, która roznieciłaby cały świat nowym pożarem; i śmiech wskazywano by jako sztukę nową, nie znaną nawet Prometeuszowi, jako sztukę, która unicestwia strach. [...] Roztropność naszych Ojców dokonała wyboru; jeśli śmiech jest rozkoszą plebsu, niechaj swawola owego plebsu zazna wędzidła, niechaj będzie upokorzona i niechaj spotka się z surową groźbą³.

³ U. ECO: *Imię róży*. Tłum. A. SZYMANOWSKI. Warszawa 1991, s. 548–549.

Jako redaktorzy niniejszego tomu mamy nadzieję, że w czasach, kiedy wydaje się, iż coraz mniej jest powodów do śmiechu, przedstawiony przez nas zbiór okaże się interesującym uzupełnieniem istniejących rozważań o śmiechu w historii i kulturze, o jego zawieszeniu pomiędzy humorem a powagą, o historii jego znaczeń i o historii ograniczeń nań nakładanych.

Rafał Borysławski, Justyna Jajszczok, Jakub Wolff, Alicja Bemben

Noty o autorach

Alicja Bemben – pracuje w Katedrze Anglistyki ATH oraz Instytucie Kultur i Literatur Anglojęzycznych US. Jej zainteresowania badawcze dotyczą związków historii i literatury, filozofii historii oraz twórczości Roberta Gravesa. Jest autorką serii publikacji, współredaktorką trzech monografii oraz organizatorką konferencji związanych z jej zainteresowaniami.

Maciej Białous – pracownik Uniwersytetu w Białymstoku, asystent w Zakładzie Historii Społecznej Instytutu Socjologii. W pracy badawczej zajmuje się m.in. tematyką pamięci zbiorowej oraz jej stykiem z polityką oraz kulturą popularną, głównie filmem. Współpracownik Fundacji Laboratorium Badań i Działań Społecznych Soclab. Edukator kulturalny, przede wszystkim w dziedzinie kinematografii. Aktualnie przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą zagadnieniom pamięci zbiorowej oraz polityki pamięci w kinematografii polskiej.

Wojciech Cedro – doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. W latach 2013–2014 koordynator studenckiej współpracy ze Szwedzkim Komitetem Przeciwko Antysemityzmowi i Islamofobii w programie *What does mean human being?* Swoje zainteresowania badawcze koncentruje m.in. wokół stosunków polsko-rosyjskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku.

Paweł Graf – adiunkt w Zakładzie Historii Literatury Polskiej XX wieku, Teorii Literatury i Sztuki Przekładu UAM. Jest autorem książki *Świat utkany z prawdy i zmyslenia. O świadomości twórczej Andrzeja Kuśniewicza* (2005); obecnie pracuje nad rozprawą habilitacyjną o polskich futurystach oraz książką o narracji.

Edyta Gryksa – obecnie słuchaczka III roku studiów doktoranckich na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Tytuł magistra uzyskała w 2011 roku na podstawie pracy *Gladius i ensis w cywilizacji rzymskiej* napisanej pod kierunkiem dr Patrycji Matusiak. Od 2013 roku członkini Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Na co dzień związana z Katedrą Filologii Klasycznej, gdzie przygotowuje rozprawę doktorską pt. *Obraz Rzymu u Florusa*.

Justyna Jajszczok – absolwentka studiów doktoranckich Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Śląskiego. Obecnie pracuje nad rozprawą doktorską zatytułowaną *Pasożyt i pasożytnictwo w wiktoriańskiej nauce i literaturze*. Jest współredaktorką tomów *Krypthistorie* (Katowice, 2014) oraz *Cryptohistories* (Newcastle Upon Tyne, 2015). Jej ostatnie publikacje skupiają się na śledzeniu medycznych motywów w opowieściach o Sherlocku Holmesie: *Fifty Shades of Red: Blood in Arthur Conan Doyle's "A Study in Scarlet"* (Warszawa, 2014), *The Sign of Fall. Sherlock Holmes and Epidemiological Threats* (Timișoara, 2015).

Ewa Róża Janion – hellenistka i italianistka. Absolwentka interdyscyplinarnych studiów doktoranckich na Wydziale Artes Liberales Uniwersytetu Warszawskiego. Jej rozprawa doktorska dotyczy interakcji między ideami filhelleńskimi i greckim dyskursem tożsamościowym w XIX wieku.

Agnieszka Kania – doktorantka w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. W latach 2013–2014 koordynatorka studenckiej współpracy ze Szwedzkim Komitetem Przeciwko Antysemityzmowi i Islamofobii w programie *What does mean human being?* Autorka artykułów dotyczących osobowości XIX/XX wieku oraz czasu międzywojnia. Do jej zainteresowań badawczych należą zagadnienia związane z historią II Rzeczypospolitej, w szczególności życie kulturalne i naukowe tego okresu.

Marta Kaprzyk – doktorantka na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Absolwentka Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej oraz Filologii Hiszpańskiej. Członek Polskiego Towarzystwa Badań nad Filmem i Mediami. Zajmuje się kinem współczesnym, a w szczególności znaczeniem filmowych przestrzeni, rolą kostiumów i dekoracji, problematyką kina transnarodowego oraz zagadnieniami z zakresu *production studies*. Przygotowuje rozprawę doktorską o ekonomicznych, prawnych i społecznych uwarunkowaniach najnowszego kina hiszpańskiego.

Olga Lewandowska – doktorantka Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, jest absolwentką Komparatystyki oraz Kultury Rosji i Narodów Sąsiednich UJ. Jej zainteresowania dotyczą literatury i kultury XX wieku w Rosji i w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem poezji. Powstająca rozprawa doktorska jest poświęcona twórczości bardów rosyjskich: Aleksandra Galicza, Władimira Wysockiego, Bułata Okudźawy, oraz polskich: Jacka Kaczmarskiego, Jana Krzysztofa Kelusa i Jacka Kleyffa, w ujęciu komparatystycznym.

Jacek Mydla – adiunkt w Instytucie Kultur i Literatur Anglojęzycznych przy Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na historii literatury brytyjskiej oraz wybranych zagadnieniach teoretycznoliterackich. Jest autorem kilku publikacji monograficznych o tematyce

szekspirolologicznej oraz artykułów poświęconych, m.in. grozie literackiej, elementom nadprzyrodzonym i niesamowitości oraz wybranym aspektom teorii narracji.

Małgorzata Skowrońska – socjolożka zajmująca się badaniami kultury oraz dystansu społecznego i dyskryminacji. Pracuje w Instytucie Socjologii na Uniwersytecie w Białymstoku.

Agata Sowińska – magister filologii klasycznej (Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 2009) na podstawie pracy bazującej na źródłowych tekstach łacińskich, starogreckich i koptyjskich hermetyzmu wyższego w czasach antycznych (promotor – prof. Wincenty Myszor z Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego). Obecnie pracuje nad dysertacją doktorską na temat myśli hermetycznej w średniowieczu i renesansie (w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach pod opieką merytoryczną prof. Wincentego Myszora); od 2009 roku jest członkiem Polskiego Towarzystwa Filologicznego, a od 2014 roku – European Society for the Study of Western Esotericism.

Andrzej Tichomirow – historyk i kulturoznawca, absolwent Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały (2000, Grodno, Białoruś), Uniwersytetu Warszawskiego (2004), studiów doktoranckich w Szkole Nauk Społecznych przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w Warszawie (2009). Obecnie przygotowuje doktorat na temat idei zachodnioruskiej. Zainteresowania badawcze: historia idei w XIX wieku, historiografia, mniejszości etniczne i religijne na Białorusi, polityka pamięci.

Projekt okładki
Magdalena Starzyk

Redakcja
Joanna Szewczyk

Redakcja techniczna
Paulina Dubiel

Korekta
Agnieszka Niewdana

Łamanie
Grażyna Szewczyk

Copyright © 2016
by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-775-3
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-8012-776-0
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 11,75. Ark. wyd. 14,0. Papier offset.
kl. III, 90 g Cena 20 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna
ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek